

ГЕРБАРІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО БОТАНІЧНОГО САДУ ІМ. М.М. ГРИШКА НАН УКРАЇНИ

Розглянуто історію створення Гербарію НБС ім. М.М. Гришка НАН України, який був заснований С.С. Харкевичем в 1948 році. Проаналізовано роботу цього окремого наукового підрозділу за 60 років. Наведені прізвища найбільш активних колекторів гербарної колекції та назви установ, що надали свої матеріали до колекційного фонду, а також результати оригінальних досліджень співробітників відділу природної флори. Запропоновано увічнити ім'я С.С. Харкевича в назві створеного ним Гербарію.

Гербарій Національного ботанічного саду НАН України ім. М.М. Гришка (КВНА) є одним з найбільших в Україні [2, 3, 11, 13, 19]. Часом його заснування вважається 1948 рік. В архіві НБС не збереглися документи щодо конкретної дати створення Гербарію як окремого його наукового підрозділу, проте відомо, що "Региональный совет ботанических садов Украины и Молдавии принял решение создать ...на базе **основаного в 1948 г. С.С. Харкевичем** справочного **гербария** центральное гербариеохранилище растений, представленных в насаждениях и коллекциях учреждений региона". Таким чином, Гербарій проектувався як колекція інтродукованих видів при відділі флори й рослинності СРСР [4, 16]. Опікуватися Гербарієм було доручено Сигизмунду Семеновичу Харкевичу [12, 16].

Створення та упорядкування Гербарію припали на період активного збирання посадкового матеріалу для колекцій ботаніко-географічних ділянок. У гербарній колекції на той час були представлені понад 5 тис. видів природної флори колишнього СРСР (близько 30 тис. аркушів) [4]. Рослини для Гербарію збирали переважно під час експедицій, метою яких були збирання насіння і заготівля вихідного посадкового матеріалу для інтродукційної роботи та створення бо-

таніко-географічних ділянок, а також для наукової документації зібраного насіння і посадкового матеріалу. С.С. Харкевич вважав, що необхідно приділяти належну увагу не тільки гербаризації вирощуваних інтродукованих рослин, а й документації гербарних зразків зібраного в польових умовах інтродукційного матеріалу.

Велика територія, на якій створювався новий Ботанічний сад в Києві, була першим джерелом для збирання колекції флори. Це було необхідно для фітоіндикації, при створенні відповідних експозицій і колекцій ботаніко-географічних ділянок, для виявлення і охорони рідкісних видів рослин, які зростали на цій території, а також для вивчення змін складу флори, особливо збагачення її видами, що вийшли з культури. В Гербарії зберігаються зразки, які було зібрано на території Ботанічного саду С.С. Харкевичем, М.І. Бондарем та іншими ботаніками (385 видів, 1173 аркуша) у часи його створення [17].

Окрім збирання гербарної колекції під час експедицій, існували й інші джерела її поповнення. Так, у різні роки було подаровано і надійшло через обмін колекційний матеріал з багатьох закордонних та вітчизняних (в ті часи — радянських) установ (табл.1) [9].

Колекція чотири рази змінювала своє розташування: в 50—60-ті рр. XX ст. Гербарій розміщувався в Адміністративному

корпусі, в 70-80-ті рр. — в Іонівській церкві, в 90-х рр. — в двох кімнатах гуртожитку (нинішній корпус № 29), а нині — в двох великих кімнатах лабораторного корпусу № 6.

Гербарій є окремим науковим підрозділом у складі відділу природної флори НБС НАН України. Після С.С. Харкевича Гербарієм завідували Інна Іванівна Мороз, Ніна Володимирівна Трофименко, Олександра Петрівна Ісайкіна. Сьогодні в Гербарії працюють: завідувач гербарію — канд. біол. наук, ст. наук. співр. Світлана Яківна Діденко, провідні інженери Тетяна Сергіївна Багацька та Лариса Павлівна Сисецька.

За період існування Гербарію створена колекція, яка містить зразки понад 12 тис. видів вищих рослин, що належать до 240 родин (близько 155 тис. аркушів), є великий обмінний фонд. Колекційні збори зберігаються в зав'язаних картонних папках на листах паперу розміром 42 × 28 см у видових сорочках. Папки складені в дерев'яних та металевих шафах. Кожна папка має порядковий номер і напис з назвою родини, а також "маячки" видів для зручного і швидкого пошуку. Родини розташовані за системою О.А. Гроссгейма, тобто так, як було започатковано С.С. Харкевичем [4, 5, 12]. При надходженні гербарних зборів для кожної колекції складають список видів (кожний з яких представлений двома екземплярами, один з яких залишається у колектора). На основі списків ведеться книга обліку гербарних колекцій, є картковий каталог видів у Гербарії, що існує з часів його заснування.

При роботі з гербарними аркушами зразки, на жаль, часто зазнають пошкодження. До того ж, не завжди у фахівця, який працює з певним таксоном, є можливість відвідати Ботанічний сад. Сучасні технології дозволяють використовувати колекційні зразки для опрацювання із застосуванням електронних баз даних, добір відбувається за певними параметрами. Працівниками Гербарію завершено створення електронного каталогу таксонів та

Таблиця 1. Наукові установи, які надали колекційний матеріал у Гербарій НБС ім. М.М. Гришка НАН України

Установа	Країна, місто	Кількість	
		видів	аркушів
Ботанічний музей Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного АН УРСР	Україна, м. Київ	23	31
Ботанічний сад і Гербарій Львівського держуніверситету ім. І. Франка	Україна, м. Львів	77	184
Донецький ботанічний сад	Україна, м. Донецьк	127	384
Ужгородський держуніверситет	Україна, м. Ужгород	51	51
Біолого-грунтознавчий інститут Далекосхідного наукового центру РАН	Росія, м. Владивосток	2449	3096
Новосибірський Ботанічний сад	Росія, м. Новосибірськ	33	34
Гербарій ім. П.Н. Комарова Томського університету	Росія, м. Томськ	10	10
Головний ботанічний сад АН СРСР	Росія, м. Санкт-Петербург	647	698
Дослідна станція	Ненецький АО, м. Нар'ян-Мар	84	87
Інститут біології, Уральська філія АН СРСР	Росія, м. Свердловськ	153	158
Сахалінський комплексний НДІ	Росія, о. Сахалін	152	192
Хабаровський державний педінститут	Росія, м. Хабаровськ	48	48
—	Азербайджан	5	6
Інститут ботаніки АН Вірменської РСР	Вірменія, м. Єреван	175	184
Інститут ботаніки АН Грузинської РСР	Грузія, м. Тбілісі	175	240
Молдавський держуніверситет	Молдавія, м. Кишинів	232	307
—	Киргизія	4	4
Ботанічний сад АН Латвійської РСР	Латвія, м. Рига	4	4
—	Литва	1	1
Таджицький держуніверситет	Таджикистан, Душанбе	175	327
—	Болгарія	36	90
—	Ірак	47	49
—	Індія	32	32
Центральний Ботанічний сад КНДР	КНДР, м. Пхеньян	30	30
—	Польща	80	80
—	Німеччина	99	284
Массачусетський університет	США	45	46
Гербарій університету м. Міссури	США, м. Міссури	31	48
Майамський університет	США, м. Майямі	2	2
—	Фінляндія	242	264
Альпійський ботанічний сад	Франція, м. Гренобль	1	2

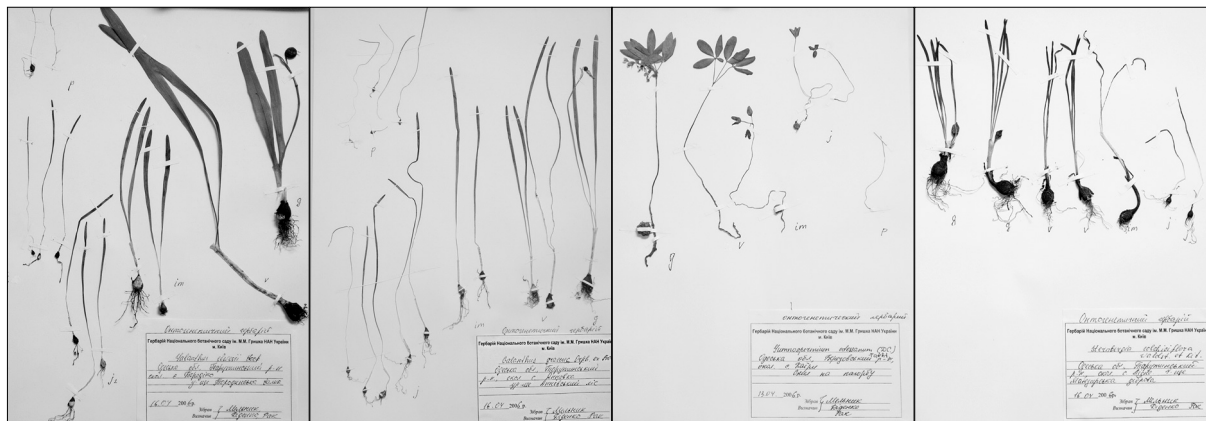

Рис. 1. Зразки онтогенетичного гербарію рідкісних та зникаючих видів рослин

розробляються електронні таксономічні бази даних, які містять інформацію з етикеток та світлини типових матеріалів колекційного фонду Гербарію. Розпочато також фотофіксацію живого природного матеріалу для розміщення його в електронних базах даних [8].

Гербарні колекції регулярно перевіряються на наявність шкідників. Дезінсекція проводиться в морозильній камері при температурі -34° протягом трьох діб з наступним поступовим нагріванням до кімнатної температури або за допомогою інсектицидів.

Головною тематикою наукових досліджень останніх років, які проводяться у відділі природної флори під керівництвом д-ра біол. наук, проф. В.І. Мельника, є вивчення рідкісних та зникаючих видів рослин. Велика увага приділяється як популяційним дослідженням, так і спостереженням за індивідуальним розвитком рослин. Для роботи в цьому напрямі в Гербарії створюється колекційний фонд, де будуть представлені гербарні збори, що відображають певні стадії онтогенезу рослини (рис. 1). Така колекція є необхідною для вивчення вікової структури популяції багатьох видів, а також для систематичних, морфологічних, анатомічних досліджень тощо.

Гербарій — це результат праці багатьох науковців та аматорів. За роки існування

Гербарію в створенні його колекції взяли участь понад 100 колекторів (табл. 2) [10].

У колекції представлені види флори різних природно-кліматичних зон та регіонів Землі. Колекція кавказьких рослин, з якої, власне, і було започатковано Гербарій, має 11 853 гербарних аркушів 3377 видів рослин Грузії, Вірменії, Азербайджану, Північного Кавказу, Краснодарського краю.

За нашими дослідженнями, в колекції розцвітих є гербарні аркуші, датовані 1877—1918 рр. Це 284 аркуші (99 видів троянд, які зібрані в Саксонії (Saxoniae), Тюрингії (Thuringiaca), Брауншвейзі (Braunschweig), Британії (Britannica)). Деякі з них марковані спеціальними штампами (23 — "The Botanical Exchange Club of the British Isles", 11 — "Watson Botanical Exchange Club", 12 — хрестом-печаткою). В архівних документах зафіксовано їх надходження з Німеччини в 1961 р. [8], однак походження цієї колекції не відоме. Ці гербарні зразки добре збереглися і мають історичну цінність.

Особливе місце в Гербарії займають збори С.С. Харкевича. Окрім значної кількості видів рослин, зібраних з різних місць (див. табл. 2), колекція містить п'ять ізотипів (рис. 2): *Anemone tamare* Charkev. (Хабаровський край, Аяно-Майський район, 1978 р.), *Chrysosplenium schagae* Charkev. et Vyschin (Хабаровський край, Нанайський район, 1983 р.), *Salix sichotensis*

Charkev. et Vyschin (Хабаровський край, Нанайський район, 1983 р.), *Taraxacum koryanense* Charkev. et Zvelev (Камчатка, Олюторський район, 1976 р.), *Tephroses schistose* (Charkev.) Barkalov (Камчатка, Олюторський район, 1976 р.) [6, 7].

Знахідки нових для регіонів видів рослин, підтвердження знайдених і відомих з літературних джерел місць зростання документовані гербарними зразками, що зберігаються в нашому Гербарії. Наведемо кілька прикладів. Гербарні зразки *Galanthus plicatus* Vieb., зібрані В.І. Мельником та С.Я. Діденко у рівнинній частині України, підтверджують зростання виду в Україні не тільки в Криму, як вважалось раніше; а зібрані В.І. Мельником, С.Я. Діденко, О.О. Раком два види роду *Galanthus* (*G. elwesii* Hook. та *G. graecus* Orph. ex Boiss.) доводять їх зростання на півдні України (де до цього наводився лише один вид). Збори чотирьох видів роду *Galanthus* флори України із 48 нових місцезнаходжень також представлені в гербарній колекції. О.О. Раком виявлено нові місцезнаходження рідкісних та зникаючих видів Лівобережного Полісся, що підтверджено гербарними зборами: *Diphysastrum complanatum* (L.) Holub, *Gentiana pneumonanthe* L., *Lycopodium annotinum* L., *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo, *Salvinia natans* (L.) All., *Daphne mezereum* L., *Gladiolus imbricatus* L., *G. tenuis* Vieb. В.І. Мельником та Д.Ю. Шевченком вперше в Україні підтвержене сучасними гербарними зразками місцезнаходження *Botrychium virginianum* (L.) Sw. Зразки *Egeria dense* Planchon, знайденої вперше Т.С. Багацькою в материковій частині України, та *Artemisia argyi* Level., *Schoenoplectus setaceus* (L.) Palla з нових місцезнаходжень також зберігаються в гербарній колекції. М.М. Перегрим протягом 2001—2005 рр. передав до Гербарію близько 100 гербарних аркушів, які підтверджують нові місцезнаходження рідкісних і зникаючих видів флори України і Росії переважно з південного сходу України і Ростовської області Російської Федерації (*Delphinium ser-*

Таблиця 2. Найактивніші колектори Гербарію Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України (1948—2008)

Колектор	Кількість		Місце збирання
	видів	аркушів	
Харкевич С.С.	10 292	29 676	Україна, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Карелія, Краснодарський край, Урал, Сибір, Далекий Схід, Комі, Середня Азія, Мурманська обл., Новосибірськ
Мороз І.І.	4347	13 649	Україна
Мітін В.В.	2041	3253	Тростянець, "Софіївка"
Сікура Й.Й.	1436	2406	Україна, Середня Азія, країни Балтії, Молдова
Стопкань В.В.	1405	3450	Українські Карпати
Антонюк Н.Є.	1388	3441	Україна
Собко В.Г.	1103	2102	Україна
Соколовський О.Г.	996	2495	Україна
Ісайкіна О.П.	872	1324	Далекий Схід,
Пироженко О.О.	848	1995	Україна
Саричева З.А.	842	2578	Україна
Бородіна Р.М., Саричева З.А.	707	1539	Україна
Ткачик В.П.	632	754	Україна, Західне Зауралля
Мельник В.І.	622	896	Україна, Сицилія, Швеція, Велика Британія
Деріпова А.І.	508	1157	Могилівська та Луганська області
Скворцова Л.С.	500	1082	Україна
Волошин М.П.	374	856	Асканія-Нова, Тростянець
Токарський О.Ф.	331	917	Алтай
Тулушій	265	840	Україна
Смик Г.К.	233	1390	Овруцько-Словечанський кряж

gii Wissjul., *Paeonia tenuifolia* L., *Cleome donetzica* Tzvelev, *Onosma graniticola* Klokov, *Scrophularia donetzica* Kotov., *Scutel-*

Рис. 2. Ізотипи рослин з останніх зборів С.С. Харкевича

laria cretica Juz., Tulipa schrenkii Regel, Fritillaria meleagroides Patrin ex Schult. & Schult. f., F. ruthenica Wikstr., Ornithogalum boucheanum (Kunth) Asch., Allium lineare L., Crocus reticulatus Steven ex Adams, Stipa dasphylla (Czern. ex Lindem.) Trautv., S. pulcherrima K.Koch та ін.). Д.Ю. Шевченком передані гербарні збори з нових місцезростань у Кременських лісах (*Adonis wolgensis* Stev., *Anemone nemorosa* L., *Crataegus ucrainica* Pojark., *Iris pineticola* Klokov, *Leucanthemum vulgare* Lam., *Limosella aquatica* L., *Melampyrum nemorosum* L., *Platanthera bifolia* (L.) Rich. *Pulsatilla pratensis* (L.) Mill., *Salvinia natans* (L.) All., *Vincetoxicum rossicum* (Kleop.) Barbar).

Нині гербарні колекції активно поповнюються молоді дослідники — аспіранти, здобувачі, студенти, а рослини, одержані від науковців, що повернулися із закордонних відряджень, становлять велику цінність (табл. 3).

З 1962 року і донині колекціями Гербарію скористалися 511 науковців, аспірантів, студентів [10, 15].

У різні роки співробітники Гербарію брали участь у забезпеченні навчальних закладів якісними гербарними колекціями для вивчення флори України та інших флор, лікарських рослин, популяризації гербарної справи і просвітницької роботи. Так, у 1967—1970 рр. та в 1984 р. на замовлення Київського обласного аптечного управління було виготовлено 650 комплектів гербарних зразків лікарських рослин природної флори України [14, 18].

До ювілейної дати — 2000-річчя християнства — під керівництвом О.П. Ісайкіної була проведена виставка гербарних зразків "Біблійні рослини в колекції Гербарію НБС". Для тематичної виставки "Рослини чужинці", що проходила навесні 2007 р. в київському Будинку природи, Т.С. Багацька надала гербарні зразки адвентивних рослин, що негативно впливають на організм людини. За пропозицією почесного директора НБС НАН України Т.М. Червченко в

Таблиця 3. Молоді колектори Гербарію НБС ім. М.М. Гришка НАН України

Колектор	Кількість		Місце збирання
	видів	арку-шів	
Діденко С.Я.	369	401	Україна, Придністров'я
Перегрим М.М.	318	459	Схід України
Шиндер О.І.	244	279	Україна
Рак О.О.	164	204	Північна Україна
Бахурко Л.І.	163	163	Україна
Мініна Ю.В.	139	198	Україна
Блохін О.А.	112	112	Україна

2006 р. створено пересувну виставку, присвячену рослинам, які згадуються в творах Т.Г. Шевченка. Окрім НБС, вона експонувалась у філії музею Т.Г. Шевченка "Будинок на Пріорці" (2007), а також була частиною спільної експозиції лікарських і декоративних рослин на виставці, яка проходила в НБС у 2008 р. [1].

Колекції ботанічного саду широко використовують співробітники різних навчальних закладів при викладанні курсів ботаніки, екології, паркознавства, зеленого будівництва тощо. Для навчальної роботи з учнями та студентами останніми роками створено демонстраційний гербарій. Гербарний матеріал з головних фондів надається в тимчасове користування науковим установам. Так, у 1984 році Ботанічний інститут ім. В.Л. Комарова АН СРСР одержав матеріал по видах флори Євразії, який був необхідний для систематичної обробки родів *Clematis*, *Atragene*, *Sambucus* [10].

Створення незалежних держав після розпаду СРСР негативно позначилося не лише на надходженнях до нашого Гербарію, а й на гербарній справі в цілому, оскільки були недостатньо чітко урегульовані правові норми та юридичні питання обміну гербарним матеріалом. Згадані проблеми активно обговорювалися на Круглому столі

під час конференції, присвяченої 300-річчю від дня народження Карла Ліннея, яка проходила в Москві [1].

Іншою проблемою оновлення колекцій є недостатнє фінансування, яке практично унеможливує експедиції на Далекий Схід, Кавказ, у Середню Азію та держави Балтії. Тому існуючі сьогодні колекції з "важкодоступних місць" — це наше велике багатство, а практику збирання колекцій рослин-інтродуцентів з ділянок НБС ім. М.М. Гришка, на нашу думку, необхідно поновити.

Таким чином, за роки свого існування Гербарій, який було започатковано як додатковий підрозділ із збереження рослин-інтродуцентів, на сьогодні став джерелом вивчення як окремих таксонів рослин, так і природних флор у цілому. Саме тому Гербарій НБС ім. М.М. Гришка НАН України має значну наукову цінність і є національним надбанням [19]. Ми пропонуємо присвоїти нашому Гербарію ім'я його засновника С.С. Харкевича, організатора, колектора, видатного науковця, за великий внесок у гербарну справу нашого саду.

1. Багацька Т.С. Конференція, присвячена 300-річчю з дня народження Карла Ліннея // *Інтродукція рослин*. — 2007. — № 3. — С. 98—100.

2. Васильченко І.Т., Васильєва Л.І. Гербарії Советського Союзу. — Л.: Наука, 1975. — С. 15—17.

3. Вассер С.П., Крицька Л.І. Гербарії України: сучасний стан, проблеми функціонування і розвитку // *Укр. ботан. журн.* — 1999. — 56, № 3. — С. 321—330.

4. Гришко М.М., Соколовський О.І., Харкевич С.С. Про створення в Ботанічному саду АН УРСР довідкового гербарію рослин, вирощених в ботанічних садах УРСР // *Вісн. Ботан. саду АН УРСР*. — 1959. — № 1. — С. 142—143.

5. Гроссгейм А.А. *Определитель растений Кавказа*. — М.: Советская наука, 1949. — 740 с.

6. Диденко С.Я., Багацька Т.С. Гербарій Національного ботанічного саду НАН України — дитинця С.С. Харкевича // *Матеріали конф. по морфології і систематикі рослин, присвяченій 300-літтю со дня рождення Карла Ліннея*. — М., 2007. — С. 247—248.

7. Диденко С.Я., Багацька Т.С., Сисецька Л.П. Гербарій Національного ботанічного саду ім. Н.Н. Гришко НАН України: на порозі 60-ліття // *Теоретическіе і прикладні аспекти інтродукції рослин як перспективного напрямлення розвитку науки і народного хозяйства: Матеріали междунар. науч. конф., посвященній 75-літтю со дня образования Центр. ботан. сада НАН Беларуси*. — Минск, 2007. — Т. 2. — С. 20—22.

8. Диденко С.Я., Багацька Т.С., Сисецька Л.П. Опыт использования компьютерной базы данных в гербарном деле Национального ботанического сада им. Н.Н. Гришко НАН Украины // *Биологическое разнообразие. Интродукция растений: Материалы IV Междунар. науч. конф.* — СПб., 2007. — С. 241—242.

9. Книга обліку "Колекції довідкового гербарію АН УРСР" (архів Гербарію НБС НАН України).

10. Книга обліку роботи в Довідковому гербарії ЦРБС АН УРСР (архів Гербарію НБС НАН України).

11. Мельник В.І. Гербарій ЦБС ім. М.М. Гришка НАН України (КВНА) // *Гербарії України*. — К.: Ін-т ботаніки ім. М.Г. Холодного, 1995. — С. 53—54.

12. Мельник В.І., Діденко С.Я., Чувікіна Н.В. Життя і наукова діяльність С.С. Харкевича // *Інтродукція рослин*. — 2005. — № 3. — С. 106—112.

13. Мельник В.І., Исайкина А.П. 50 лет гербарію Центрального ботанического сада НАН Украины // *Гербарный пресс: информационный бюллетень*. — 1998. — № 3. — С. 5.

14. Мороз І.І. *Справочный гербарий ЦРБС и его коллекции // Интродукция и акклиматизация растений*. — 1986. — № 6. — С. 13—17.

15. Рубцова О.Л. Рід *Rosa L.* у гербарії НБС ім. М.М. Гришка НАН України // *Інтродукція рослин*. — 2004. — № 4. — С. 79—82.

16. Харкевич С.С. Особова справа // *Фонди Музею історії Національного Ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України*.

17. Харкевич С.С. Сучасний стан та завдання розвитку гербарної справи в системі ботанічних садів України і Молдавії // *Інтродукція та акліматизація рослин на Україні*. — 1971. — Вып. 5. — С. 207—212.

18. Харкевич С.С. Гербарій ЦРБС АН УССР в Києві // *Ботан. журн.* — 1973. — 58, № 11. — С. 1680—1683.

19. Чопик В.І., М'якушко Т.Я., Соломаха Т.Д. Гербарій. Історія, створення та функціонування. — К.: Фітосоціоцентр, 1999. — 129 с.

В.І. Мельник, С.Я. Діденко, Т.С. Багацька

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

ГЕРБАРИЙ НАЦИОНАЛЬНОГО
БОТАНИЧЕСКОГО САДА им. Н.Н. ГРИШКО
НАН УКРАИНЫ

Рассмотрена история создания Гербария НБС им. Н.Н. Гришко НАН Украины, который был основан С.С. Харкевичем в 1948 году. Проанализирована работа этого отдельного научного подразделения за 60 лет. Приведены фамилии наиболее активных коллекторов гербарной коллекции и названия учреждений, чьи гербарные материалы были переданы в коллекционный фонд, а также результаты оригинальных исследований сотрудников отдела природной флоры. Предложено увековечить имя С.С. Харкевича в названии созданного им Гербария.

V.I. Melnik, S.Ya. Didenko, T.S. Bagatska

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

HERBARIUM OF M.M. GRYSHKO NATIONAL
BOTANICAL GARDENS OF NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

The history of Herbarium of M.M. Gryshko National Botanical Gardens of National Academy of Sciences of Ukraine that was founded by S.S. Kharkevich has been done. The work of that scientific department was analyzed during 60 years. The list of organizations that were given its herbarium collection material and names of the most active collectors has been done. There are submitting results of original studies of Native Flora Department research workers for consideration. To put forward the suggestion: the Herbarium will be named S.S. Kharkevich.